

השלמת חלקי התפילה ליוצא אחר החזרה בשחרית

הרב אחיה עסיס, בית המדרש להלכה

- א. הקדמה
- ב. אמירת וּבא לציון במנין
- ג. תחנון וּנפילת אפיים
- ד. אמירת תחנון ביחיד
- ה. אשרי ו'ובא לציון'
- ו. שיר של יום
- ז. פיטום הקטרת
- ח. עלינו לשבח
- ט. סיכום

א. הקדמה

דבר מצוי הוא, ואצל חיילים בפרט, שצריכים לצאת בדחיפות מבית הכנסת מיד אחרי חזרת הש"צ (למשימה דחופה, לאוטובוס וכדו'). מציאות זו, מעלה שאלות רבות: עד כמה חשוב להשאר ולומר חלקים אלו בבית הכנסת? מה יש להשלים אחר היציאה מבית הכנסת? מתי פטורים מהשלמות אלו? וכן, עד מתי ניתן להשלים אותם? לשאלות אלו אין תשובה מסודרת בספרים והדברים אף תלויים בכמה מחלוקות בטעמי אמירת חלקי התפילה שאחרי שמונה עשרה. במאמר זה נסקור בעז"ה את חלקי התפילה שאחרי חזרת הש"צ, נלמד את מקורם וטעמיהם, וננסה להוציא מהם את גדרי השלמתם. נציין, כי אין התייחסות לשאלות אלו בספר תורת המחנה.

ב. אמירת וּבא לציון במנין

כתב הב"ש²⁵⁹:

"וכתב רב עמרם גאון (עמ' מ) אסור לאדם לצאת מבית הכנסת קודם קדושה דסידרא שחייב הוא לומר קדושה דסידרא דדבר שהעולם מתקיים עליו אי אפשר לזלזולי ביה".

וכן פסק השו"ע²⁶:

"אסור לאדם לצאת מבית הכסת קודם קדושה דסידרא".

אמירת קדושה דסידרא חשובה מאוד כפי שיובא לקמן, וכלשון רב עמרם שהעולם מתקיים עליה ולכן יש להזהר באמירתה. אך דין זה שחייב להישאר בבית הכנסת נובע מהמחלוקת האם אומרים קדושת יוצר וקדושה דסידרא רק בעשרה או גם ביחיד. את השיטות מביא הב"י בסימן נט:

"תלמידי ה"ר יונה כתבו בפרק מי שמתו (יג, א ד"ה ונקדשתי): ולענין קדושה של ברכת יוצר וקדושה של ובא לציון אם צריך עשרה אם לאו נחלקו בו המפרשים יש אומרים דבכלל דבר שבקדושה הוי ואין אומרים אותו בפחות מעשרה אבל רבני צרפת ומקצת הגאונים אומרים שמותר היחיד לאמרו דלא הוי בכלל דבר שבקדושה אלא נקדישך שאנחנו מקדישין אותו ובכיוצא בזה אמרו שאין לנו לעשותו בפחות מעשרה אבל קדושה של יוצר שאין אנו מקדישין אותו אלא מזכירין הקדושה שאומרים לו משרתיו מותר ביחיד דאינו אלא כמו סיפור וכן ג"כ ובא לציון כיון שאינו אלא פסוקים בעלמא שאנו אומרים אותם אין בכך כלום ולזה נוטה דעת מורי הרב עכ"ל:

אבל בספר הזוהר כתוב שאין היחיד אומר קדושת יוצר ואפילו קדושת ובא לציון שבלשון הקדש אין היחיד אומר אותה: 'קדושה בלשון הקודש אסור איהו ביחיד, קדושת תרגום אסור איהו בסגיאין אלא ביחיד'.

(ומכאן תבין שהטעם שאנו אומרים קדושת תרגום שבובא לציון בלחש הוא מפני שדבר שהוא בלשון תרגום אין לאמרו ברבים ולכן אומר אותה כל יחיד בפני עצמו).

ואף על פי שהעולם נהגו לומר קדושת יוצר ביחיד נראה לעניות דעתי שמאחר שאין דבר זה מפורש בתלמוד יש לנו לתפוס כדברי הזוהר וכמו שכתבתי בסימן לא בדין הנחת תפילין בחול המועד".

אמנם, מסייג הב"י:

"כתוב בתרומת הדשן סימן ח דקדושה שביוצר ובסדר קדושה יש ליחיד לאמרו בניגון ובטעמים ותו אין קפידא אפילו למ"ד אין היחיד אומר אותם וכבר נזכר זה בתשובת הרשב"א שכתבתי בסמוך וכן ראוי לנהוג".

וכן פסק השו"ע²⁷:

"י"א שהקדושה שביוצר, יחיד אומרה, לפי שאינה אלא סיפור דברים. וי"א שיחיד מדלגה, ואינה נאמרת אלא בציבור. ויש לחוש לדבריהם וליזהר שיחיד יאמרנה בניגון וטעמים כקורא בתורה. הגה: וכבר פשט המנהג כסברא ראשונה, ויחיד אומר אותה. וכשעונין קדושה זאת אומרים אותה בקול רם. (הגהת מיימוני בנוסח התפלות)."

קדושת ובא לציון דינה כקדושת יוצר כדברי הרמ"א²⁸:

"מתרגמינן קדושת ובא לציון; וצריך ליזהר בו מאד לאומרו בכוונה. הגה: ולענין אם היחיד אומרה, דינה כדין קדושה שביוצר, ועיין לעיל סי' נט; ובקדושה שבתרגום, יחיד אומרה ולא שנים, ואין לאומרה בקול רם (בית יוסף סימן נט)."

ראינו אם כן מחלוקת האם קדושת ובא לציון נאמרת ביחיד או בציבור, ופסק השו"ע לחוש לדברי המצריכים לאומרה בציבור דוקא, ולכן יחיד האומרה יאמרנה בטעמים, ולרמ"א יחיד אומרה כרגיל.

המשנ"ב²⁹ שילב את פסק השו"ע לא לצאת מבית הכנסת בסימן קלב עם דבריו לגבי אמירת קדושה דסידרא ביחיד בסימן נט:

"דכיון דהעולם מתקיים ע"ז צריך ליזהר מלזלזל בזה. ולפי מה שביארנו לעיל דנכון להדר לאמרם בציבור ממילא צריך ליזהר שלא לצאת מקודם אפי' אם ירצה לאמרם בפני עצמו אם לא בשעת הדחק".

אם כן, הדין הוא שאסור לצאת מבית הכנסת לפני קדושה דסידרא וזאת בשביל לומר את קדושת ובא לציון בעשרה שזו המעלה העליונה. כל זה כמובן שלא בשעת הדחק, שאז יאמרה ביחיד.

אך כאשר חייל או מפקד צריכים לצאת בדחיפות אחר חזרת הש"צ, אלו חלקים עליהם להשלים, והאם יש הגבלה בשעות היום לאומרם?

כדי להגיע להכרעה בשאלה זו נביא את עיקרי התקנות וטעמיהם ומהם נגזור לגבי חובת וזמן השלמתם.

27 שם, סעיף ג.

28 קלב, ב.

29 שם, ס"ק ה.

ג. תחנון ונפילת אפיים

ככלל, יש להסמיך את אמירת תחנון לתפילה כפי שכתב השו"ע³⁰: "אין לדבר בין תפילה לנפילת אפים".

מקור הדברים הוא בב"י³¹:

"וכתבו תלמידי הרשב"א בהזהב (בבא מציעא נט, ב) גבי עובדא דרבי אליעזר בן הורקנוס (שנידוהו) היה מדקדק רבינו (הרשב"א) ז"ל מכאן שאין לדבר בין תפילה לתחינה, והיינו דאמרינן כל יומא לא הוה שבקה ליה למיפל על אפיה. [ההוא יומא ריש ירחא הוה, ואיחלף לה בין מלא לחסר. איכא דאמרי: אתא עניא וקאי אבבא, אפיקא ליה ריפתא. אשכחתיא דנפל על אנפיה, אמרה ליה: קום, קטלית לאחי. (אשתו של רבי אליעזר לא נתנה לו ליפול על פניו שלא יהרג אחייה ר"ג הנשיא שנידה את רבי אליעזר, פעם אחת נפל על אפיו ומת רבן גמליאל)] וכי תעלה על דעתך שלא הייתה זוה ממנו שעה אחת? אלא שהייתה מפסקת מכוונת תפילתו להפסיקו בשאר דברים ושוב אם היה נופל על פניו לא הייתה תפילתו כל כך נשמעת אלמא דאינו בדין להפסיק ע"כ".

אך אם הפסיק או הלך למקום אחר, כתב המשנ"ב³² שלמרות זאת יאמר תחנון:

"מיהו אם עבר ודבר פשיטא דצריך ליפול על פניו. מותר להתפלל במקום אחד וליפול במקום אחר ואך שלא יפסיק באמצע".

אם כן, ודאי שגם אם יצא מבית הכנסת אחרי שמונה עשרה, או הפסיק בנתיים, צריך לומר תחנון.

ד. אמירת תחנון ביחיד

כתב הרמ"א³³:

"י"א דאין נפילת אפים אלא במקום שיש ארון וס"ת בתוכו, אבל בלא זה אומרים תחינה בלא כיסוי פנים, וכן נוהגים (ב"י בשם רוקח סי' שכד). וחצר בהכ"נ הפתוח לבהכ"נ, (מהרי"ל) או בשעה שהצבור מתפללין אז, אפי' יחיד בביתו אומר תחינה בנפילת אפים (ד"ע פי' אגור)".

30 קלא, א.

31 ד"ה לאחר שיסיים.

32 ס"ק ב.

33 או"ח קלא, ב.

כלומר, ודאי שאומרים תחנון גם ביחיד, אלא שלאשכנזים (הנופלים על פניהם) כתב הרמ"א שבמקום שאין ארון ספר תורה בתוכו יאמרו את התחינות בלי ליפול על פניהם, אלא אם כן אומר בשעה שהציבור נופלים על פניהם ואז גם בביתו יפול על פניו.

לגבי י"ג מידות כתב השולחן ערוך³⁴:

"אין היחיד רשאי לומר שלש עשרה מדות דרך תפלה ובקשת רחמים, דדבר שבקדושה הם; אבל אם בא לאומרם דרך קריאה בעלמא (בניגון וטעמים, משנ"ב ס"ק יב), אומרם".

אם כן אפשר להשלים ביחידות את התחנון אלא שיאמר י"ג מידות בטעמים ולא כקריאה רגילה.

אולם, נראה שאין להשלימו אלא עד שיתפלל תפילת מנחה, שאז חלה עליו חובת תחנון חדשה.

אלא במקום הדחק, רשאי לסמוך על הפוסקים הסוברים שאמירת תחנון אינה חובה ולדלג על אמירתה. כן כתב הרב גורן³⁵:

"חיילים על משמרתם על הגבול או במחנות בתפקידי שמירה, או בסיורים בטחוניים, ששעתם דחוקה ואין להם שהות להתעכב ולהתפלל את כל סדר התפילה רשאים לקצר את תפילתם לפי הסדר דלהלן: ... אינו אומר תחנון, כי לפי שיטת רב נטוראי גאון כפי שמובא בב"י או"ח סימן קלא נפילת אפיים בצבור רשות ולא חובה, ובודאי שלצורך מצוה יש לפטור".

ה. אשרי ו'ובא לציון'

במסכת ברכות³⁶ מתוארת חשיבות אמירת אשרי:

"אמר רבי אלעזר אמר רבי אבינא: כל האומר תהלה לדוד בכל יום שלש פעמים - מובטח לו שהוא בן העולם הבא".

כיום, המנהג הוא לומר אשרי בפסוקי דזמרה, לפני קדושה דסידרא ולפני מנחה.

בחשיבות אמירת ו'בא לציון' (קדושה דסידרא) אומרת הגמרא מסכת סוטה³⁷:

"רשב"ג אומר משום ר' יהושע: מיום שחרב בהמ"ק אין יום שאין בו קללה... אמר רבא: בכל יום ויום מרובה קללתו משל חבירו, שנאמר: בבקר תאמר מי

34 או"ח תקסה, ה.

35 שו"ת משיב מלחמה חלק ב, סימן קכח.

36 ד, ב.

37 מט, א.

יתן ערב ובערב תאמר מי יתן בקר... ואלא עלמא אמאי קא מקיים? אקדושה דסידרא ואיהא שמיה רבא דאגדתא, שנאמר: ארץ עפתה כמו אופל צלמות ולא סדרים, הא יש סדרים - תופיע מאופל".

והסביר רש"י (הביאו הב"י בסימן קלב):

"אלא עלמא אמאי מקיים - מאחר שהקללה הולכת תמיד ורבה. אקדושה דסידרא - סדר קדושה שלא תקנוה אלא שיהו כל ישראל עוסקין בתורה בכל יום דבר מועט שאומר קריאתו ותרגומו והן כעוסקין בתורה וכיון שנוהג בכל ישראל בתלמידים ובעמי הארץ ויש כאן שתיים קדושת השם ותלמוד התורה חביב הוא וכן יהא שמיה רבה מברך שעונין אחר הגדה שהדרשן דורש ברבים בכל שבת היו נוהגין כך ושם היו נקבצין כל העם לשמוע לפי שאינו יום של מלאכה ויש כאן תורה וקידוש השם".

מפני חשיבותם הגדולה, והטורח המועט שבאמירתם, נראה שיש להשלימם במהלך היום, ואין חובה להסמיך לכך חלקי תפילה נוספים.

וראיה לכך, שבת, בה אנו אומרים את קדושא דסידרא בתפילת המנחה ולא בשחרית כבכל יום חול.

אולם לדעת השו"ע³⁸, כשאומרה ביחידות, יאמר את פסוקי הקדושה בנעימה, ולדעת הרמ"א אין חובה להקפיד על כך.

אלא שבשעת הדחק, כתב הרב שלמה גורן בספרו משיב מלחמה כהמשך לדבריו:

"אינו אומר אשרי ובא לציון, והוא עפ"י שיטת הגאונים הנ"ל ובראשם רב סעדיה ורב עמרם גאון האוסרים על יחיד מלומר קדושת הסדר של ובא לציון, ולכן השמיטו גם את אמירת אשרי בסדר התפלה של יחיד שלהם. כפי שהבאנו את שיטת הגאונים שאין אומרים קדושא דסידרא ביחיד".

1. שיר של יום

כתב הרמ"א³⁹:

"אומרים השיר שהלויים היו אומרים במקדש, שחרית לבד (טור)".

38 נט, ג גבי קדושת יוצר, וה"ה לגבי קדושה דסידרא כמבואר ברמ"א (רלב, א).

39 קלב, ב.

בטעם הדבר, ששיר של יום אומרים רק בשחרית כתב הטור⁴⁰:

"ולמה אומרים פיטום הקטורת בבוקר ובערב (מנחה), והשיר של יום בבוקר בלבד? לפי שזה מצוותו בבוקר ובערב וזה לא היה מצוותו אלא בבוקר".

וכן כתב בסימן רלז בשם רב עמרם:

"אבל השיר שהיו אומרים במקדש אין לומר בערב (מנחה), שלא היו אומרים אותו במקדש בערב".

וכן הביא הב"י:

"כתב בארחות חיים (דין מזמורים שאחר י"ח סי' ז) במנחה לא ראיתי מי שאומר השירים והטעם לפי שלא היה מצותן אלא בבוקר".

והקשה על זה מהר"ם אלשיך⁴¹ ממשנה מפורשת במסכת ראש השנה⁴² לגבי קבלת עדי קידוש החודש: "מעשה וקלקלו הלויים בשיר", ומבואר בגמרא שהכוונה לשיר של בין הערביים⁴³, ומשמע שבכל יום היו אומרים שיר גם בשעת המנחה

ביישוב הדברים נאמרו הסברים רבים באחרונים:

1. המהר"ם אלשיך תירץ שבבין הערביים אין השיר מעכב וזו רק מצוה קיומית, לעומת תמיד של שחר שהשיר מעקב את הקרבן וזו מצוה חיובית, ולכן אומרים שיר רק בבוקר כנגד החיוב.

2. בשו"ת אבני נזר⁴⁴ מצא סימוכין מדברי הזהר הקדוש⁴⁵ ששיר של בין הערבים לא היה מהתורה אלא חיוב מדרבנן עי"ש. ולכן תקנו שיר של יום רק כנגד השיר שהוא מהתורה.

3. המג"א⁴⁶ כתב: "אף דבמקדש היו אומרים שירה על נסכי היין גם על תמיד של בין הערבים, אכן מפני שכמה פעמים היו הכהנים טרודין והיו מביאין הנסכים של בין הערבים בלילה ובלילה אין אומרים שירה, לפיכך נוהגין לומר השיר בשחרית לבד".

40 או"ח קלג.

41 שו"ת מהר"ם אלשיך סימן קלח.

42 ל, ב.

43 עיין ברש"י ד"ה שלא אמרו.

44 או"ח סימן כז, ס"ק ד.

45 ויחי, דף רכט, ב.

46 קלב, ס"ק ד, הביאו המשנ"ב בס"ק טז.

וכן כתב בספר "יום תרועה"⁴⁷ שכיון ששיר של שחר לעולם לא היה פוסק, והוא שיר תמידי שלא שייך בו קלקול, רק כנגדו תקנו לומר שיר.

4. החתם סופר⁴⁸ סובר שלא היו כופלים שיר פעמיים (ומוכיח זאת ממסכת ר"ה) אלא היו משוררים על תמיד של בין הערביים שירים אחרים שאיננו יודעים מה הם. באופן נוסף הסביר, שלעתיד לבוא תשתנה השירה כפי שכתב הב"י⁴⁹, ושיר העתיד מקביל לשיר של בין הערביים.

5. בשו"ת בנין שלמה⁵⁰ כתב ששיר של יום אינו מקביל לשירת הלויים על קרבן התמיד, זכר למקדש, אלא להזכיר מעין יצירת היום, זכר למעשה בראשית, ולכן די בפעם אחת.

מהסברים שונים אלו עולים בידינו שלוש דרכים מדוע אין אומרים שיר של יום במנחה, מהלך אחד שהיה מקום לומר שיר, אלא שלא תיקנו תקנה קבועה בדבר כי אינו 'חמור' כשיר של שחר. מהלך שני שאין מקום לומר שיר במנחה מצד שאין אנו יודעים את השירה, או שהשיר של מנחה הקשור לשיר העתידי שישתנה. מהלך שלישי ששיר של יום אינו כשיר במקדש אלא זכר למעשה בראשית כל יום מעין יצירת היום.

מעתה נבוא לדון, עד מתי ישלים שיר של יום?

לפי המהלך הראשון והאחרון, אם עדיין היום גדול ויכול להשלים אפילו אחר מנחה, כי שייך לומר שיר של יום בנוסח שלנו. מה שא"כ לפי המהלך השני, שלאחר תמיד של בין הערביים אין מקום לשירה, ולכן יוכל לאומרו קודם זמן מנחה או קודם שהתפלל מנחה (כך הבין הרב זילברשטיין בחשוקי חמד⁵¹).

מקור מעניין לדין זה אנו רואים בתשעה באב, שנהגו האשכנזים להחסיר חלקים בסוף שחרית ולהשלימם במנחה:

כתב הלבוש בהלכות תשעה באב⁵²:

"בפוזנא לא אמרו שיר היחוד (שהיה נהוג לומר כל יום) בתשעה באב רק למחרתו בי' אב אומרים תהלים ושיר היחוד של יום ט' וי' בפעם אחת."

47 ר"ה, שם.

48 ביצה ד, ב ד"ה פעם אחת.

49 סר"ס נא.

50 ח"ב אר"ח סימן א, הערות על מעשה רב, סימן קנח.

51 סוכה נה, א.

52 אר"ח תקנ"ד, ב.

המג"א¹ הביאו, וכתב שבמדינה זו נוהגים לאמרם במנחה, כיון שאומרם דרך בקשה שרי. וכתב על כך מהרי"ל דיסקין²:

"ואי איישר חילי אבטליניה, דלומר במנחה לאו רגילות נינהו, ומי יימר שיש לו תשלומין, ורק בזמן תמיד שאז הלויים עומדים בשיר נהגו לאמרו, ומנ"ל בתמיד של בין הערבים".

וכתב הרב זליברשטיין: "והנה אף שעיקר הדברים אמורים על שיר היחוד, לכאורה הוא הדין לגבי שיר של יום דחד ענינא הוא".

אם כן, ודאי שעד זמן מנחה יכול וצריך להשלים, ואפשר שגם עד שיתפלל בפועל מנחה, ולאחר מכן תלוי הדבר במחלוקת.

לענין מעשה, מנהג האשכנזים בתשעה באב, שאין אומרים בשחרית שיר של יום³, וכן לא אומרים אין כאלוקינו ופיטום הקטרת⁴, ומשלימים במנחה: יש שמשלימים לפני תפילת מנחה (כן כתב בלוח א"י - מנהגי אשכנז), ויש שמשלימים את שיר של יום ופיטום הקטרת אחרי מנחה לפני עלינו לשבח (כן מביא בספר מקראי קודש הלכות תשעה באב סעיף מ, שכן כתוב בחלק מקינות האשכנזים, ושכן כתוב בסידור "בית אהרון וישראל" של חסידי קרלין). ואפשר שחולקים בעניין שיר של יום שהבאנו. ולפי זה לכאורה גם ביום חול יחלקו עד מתי אפשר להשלים שיר של יום ופיטום הקטרת, לפני מנחה או אף לאחריה.

ז. פיטום הקטרת

כתב הטור⁵:

"נוהגים לומר אין כאלהינו וכו' עד אתה הוא מושיענו אתה הוא שהקטירו אבותינו לפניך קטורת הסמים פיטום הקטורת הצרי...".

וכתב הרמ"א⁶: "ויש לומר פטום הקטרת ערב ובקר אחר התפילה", וביאר המשנ"ב: "ערב היינו אחר תפלת מנחה או קודם לה דהקטרת לא היו מקטירין בלילה".

אם כן, יש להשלים אחר התפילה את פיטום הקטרת עד תפילת המנחה, ששם כבר יאמר פיטום הקטרת של מנחה שהגיע זמנו.

1 שם ס"ק ו.

2 קונטרס אחרון סימן ה ס"ק עא.

3 לוח א"י ולוח דבי"ב, וכן מובא בקיצוש"ע.

4 רמ"א תקנ"ד, ט.

5 או"ח קלג. המקור לנוסח: ברייתא כריתות ו, א.

6 קלב, ב.

לגבי הקטרת הקטורת נאמר, שהמחסיר אחד מסממניה חייב מיתה, ונחלקו הראשונים האם גם באמירת פרשיית פיטום הקטורת צריך להיזהר בכך, ולהקפיד לאומרה דווקא מתוך הכתב:

הביא הב"י⁷:

"כתב רבינו הגדול מהר"י אבוהב ז"ל שאין לומר פיטום הקטורת אלא מתוך הכתב שמא יחסר אחד מהסמנים ויהא חייב מיתה בקריאה כמו בהקטרה ואולי שמזה הטעם אין אומרים אותו במקצת מקומות אף על פי שאומרים פרשת הקרבנות ע"כ. והם דברי ארחות חיים שכתב בשם בעל הלכות".

וכן פסק הרמ"א:

"ויש שכתבו ליזהר לומר פיטום הקטורת מתוך הכתב, ולא בעל פה, משום שהאמירה במקום ההקטרה וחיישינן שמא ידלג (ב"י בשם מהר"י וא"ח) אחד מסממנים, ואמרינן שהוא חייב מיתה אם חסר אחת מסממניה; ולכן נהגו שלא לאומרו בחול, שממהרין למלאכתן וחיישינן שמא ידלג".

הב"י חלק עליו:

"ואני אומר אם הלכה נקבל, אבל אם לדין יש תשובה דהא בחיסר אחד מסממניה חייב מיתה (כריתות שם) פירש רש"י חייב מיתה כי עייל ביום הכפורים דכתיב (ויקרא טז, ב) ואל יבא בכל עת ולא ימות בזאת יבא אהרן וגו' וכי מעייל קטורת שלא כהלכתה ביאה ריקנית היא וחייב מיתה ע"כ אלמא שאינו חייב מיתה מפני שחיסר אלא מפני שנכנס למקדש ללא צורך".

וממשיך, שגם לשיטה שבעצם החסרון חייב מיתה:

"איכא למימר דהיינו דוקא כשהוא מקטיר ממש אבל כשחיסר בקריאה מהי תיתי לן, ועוד שכבר הוכחתי לעיל דהא דאם חיסר מסממניה חייב דוקא במחסר אחד מי"א סמנין הוא ודבר קל הוא ליזהר שלא יחסר שום אחד מהם בקריאתו וא"כ לא היה להם בשום מקום לימנע מלאמרו מפני טעם זה".

וכן פסק המשנ"ב⁸ לאומרו בכל יום:

"לכן המדקדקין נוהגין לאמרו בכל יום (מ"א). ויש שכתבו דאופן שאין אומרים רק בשבת אין מרגלא בפומייהו כ"כ יאמרו מתוך הסידור".

7 אר"ח קלג.

8 שם, ס"ק יז.

לאור דברי הרמ"א כתב הגר"ש גורן⁹ שחייל הנחפז לדרכו, רשאי לדלג על אמירת פיטום הקטורת. לכאורה לפי דברי הב"י, יוכל לומר גם בעל פה שאין זה חמור כ"כ אם ידלג, אלא שיזהר יותר באמירת י"א הסממנים, ואם יכול לומר מתוך סידור, יאמר מתוכו.

ח. עלינו לשבח

כתב הרמ"א¹⁰:

"אסור לאדם לצאת מבהכ"נ קודם קדושה דסידרא. הגה: ואומרים אחר סיום התפלה: עלינו לשבח, מעומד; (כל בו) ויזהר לאומרו בכוונה, וכשמגיע אל אל לא יושיע, יפסיק מעט קודם שיאמר: ואנחנו כורעים וכו' (טור)".

להבנת מעלת אמירת עלינו לשבח נביא מספר מקורות מראשונים ואחרונים:

בתשובות הגאונים¹¹ מובא בשם רבנו האי גאון, שיהושע בן נון תיקן את תפילת עלינו לשבח כאשר בני ישראל נכנסו לארץ ישראל "שיאמרו זה התיקון להבדיל בין משפחות האדמה וגויי הארצות".

וכתב החיד"א¹²: "מצאתי תשובת רבינו האי גאון, ושם כתב, עלינו לשבח תקנו יהושע לאחר שהנחיל הארץ לישראל, ואחר החורבן תיקנו רבינו יוחנן בן זכאי לומר בכל יום".

למעשה, המנהג בזמנינו לומר את תפילת עלינו לשבח בסיום תפילות שחרית, מנחה וערבית. ודנו הפוסקים, כאשר מתפללים שתי תפילות אחת אחר השניה ללא כל הפסק (כגון: מנחה וערבית וכן שחרית ומוסף), האם צריך לומר עלינו לשבח בסיום כל אחת מהתפילות, או שניתן לאומרה פעם אחת בלבד, בסיום שתי התפילות. ומבואר בדברי המשנה ברורה¹³ שאם התפללו מנחה וערבית ללא הפסק, יש שנהגו לומר עלינו לשבח רק במעריב. וז"ל:

"מגן אברהם כתב בשם האר"י שיאמרוהו אחר כל הג' תפלות וכן נוהגין במדינתנו מלבד בבתי כנסיות גדולות שמתפללין תפלת מעריב סמוך למנחה (ועיין לקמן סימן רלה) אין אומרים עלינו אחר גמר תפלת מנחה, דעלינו שיאמרו אחר תפלת מעריב קאי גם אמנחה (מגן גבורים בשם סדר היום)".

כמו כן, כיום המנהג המקובל הוא, כאשר מתפללים שחרית ומיד אחר כך מוסף (בשבת,

9 משיב מלחמה, שם.

10 קלב, ב.

11 שערי תשובה סימן מג.

12 מחזיק ברכה קלב, ב.

13 קלב, ס"ק ז.

בראש חודש או בחול המועד), שאומרים עלינו לשבח רק לאחר תפילת מוסף ולא בסיום תפילת שחרית.

וצריך להבין, אם התקנה לומר עלינו לשבח היא בכל תפילה ותפילה, מדוע יגרע חלקם של תפילות אלו שאין אומרים בהם עלינו לשבח?

בביאור הדברים נעיין תחילה בטעמים השונים למיקומה של תפילת עלינו לשבח בסיום התפילה:

1. הלבוש¹⁴ כתב: "בטעם ג' ברכות אחרונות שבתפילה שהוא כעבד שמקבל פרס מרבו שמשתחוה והולך לו, שזה גם כן נראה לי טעמא במה שאומרים עלינו לשבח אחר כל התפילות, כדי לשבחו יתברך ולכרוע לפניו יתברך כשואמרים ואנחנו כורעים וכו'. ואחר כך לצאת מבית הכנסת שהוא כמו עבד שנוטל רשות מרבו שמשתחוה והולך לו".

מבואר, שטעם אמירת עלינו לשבח בהשתחוואה הוא כ'נטילת רשות' כשנפטר מבית הכנסת והולך לביתו.

3. הט"ז¹⁵ כתב: "ומה שנהגו לומר קודם התפילה אשרי יושבי ביתך, מפני שהוא לשון המתנה שהיו שוהין שעה אחת קודם תפילה, ולאחר תפילה היו שוהין גם כן שעה אחת, כדכתיב (תהילים קמ, יד) ישבו ישרים את פניך, לפיכך נראה שתיקנו לומר עלינו לשבח".

כלומר, לפי הט"ז אמירת עלינו לשבח היא מדיני השיהוי שיש לשהות לאחר התפילה.

ודברים אלו מפורשים במש"כ המאירי¹⁶ וז"ל: "המתפלל כשם שהוא צריך להשהות מעט קודם התפילה כך הוא צריך לשהות מעט אחר התפילה שלא יהא כפורק משאוי מעליו והולך לו. והוא שאמרו, קודם תפלה, מניין (שצריך לשהות)? דכתיב אשרי יושבי ביתך ואחר כך יהללוך סלה, לאחר תפילה: דכתיב אך צדיקים יודו לשמך ואח"כ ישבו ישרים את פניך, ומכאן תקנו לומר פסוק של אשרי קודם התפילה, וכן לעם שאחרי תפלה תקנו קריאת שיר מזמור או עלינו לשבח".

4. הב"ח¹⁷ כתב על דברי הטור, וז"ל: "הטעם הוא לתקוע בלבינו קודם שנפטרים

14 סימן קלג.

15 קלב, ס"ק ב ד"ה כתב.

16 ברכות לב, א.

17 סימן קלג.

לבתייהם יחוד מלכות שמים ושיתחזק בליבנו אמונה זו שיעביר הגילולים מן הארץ, והאלילים כרות יכרתון לתקן עולם במלכות שדי, כי אז גם כי יש לכל אחד מישראל משא ומתן עם הגויים עובדי עבודה זרה וגילוליהם ומצליחים, לא נפנה לבבינו אל האלילים ולא יעלה במחשבה חס ושלום שום הרהור עבירה".

לשיטתו אמירת עלינו לשבח בסיום התפילה נועדה לחזק את האמונה בכורא עולם ובאפסיות העבודה זרה בטרם יוצא האדם מבית הכנסת ונפנה לעסקי החולין שלו.

ובשו"ת קול מבשר¹⁸ מוסיף שכן נראית שיטת הטור: "וכן נראה דעת הטור שלא הזכיר אמירת עלינו רק בחול אחר שחרית בריש סימן קלג ובסימן רלז אחר תפלת ערבית, אבל בסוף סימן רלד אחר תפלת מנחה כתב ואומר קדיש שלם ונפטרין לבתייהם לשלום, ואחר תפלת ערבית של שבת בס' רעא ואחר תפלת שחרית של שבת בס' רפ ואחר תפלת ערבית בס' רלז ואומר קדיש שלם ואתה הראית קודם קריאת ס"ת ע"ש. והיינו משום דבשבת אין עוסקין במו"מ אחר שנפטרין לבתייהם, וגם אחר ערבית דחול נפטרין לבתייהם ואינו עוסק במשא ומתן בלילה".

וכתב על זה בספר רץ כצבי¹⁹:

"ונראה כי טעמים אלו אינם רק דברי אגדה, אלא יש ללמוד מהם מהי ההגדרה ההלכתית של תפילת עלינו לשבח, והדברים יבוארו על פי דברי הגרי"ד סולובייצ'יק, כפי שהביא תלמידו בספר הררי קדם²⁰:

"יש לעיין מהו יסוד המנהג של אמירת עלינו בסוף התפילה, האם הוא דין בגמר התפילה (כחלק מסיום התפילה), שבכל תפילה ותפילה בסיומה אומרים עלינו. או דלמא תקנת עלינו היא לאומרה בשעה שיוצאים מבית הכנסת".

ומסביר הגרי"ד, שמדברי הב"ח והלבוש המובאים לעיל נראה שעיקר חובת אמירת עלינו היא בשעה שיוצא מבית הכנסת.

וכן יש ללמוד מדברי הרמ"א שכתב: "אומרים אחר סיום התפילה עלינו לשבח מעומד", שאין זה דין בגמר התפילה, אלא לאחר שמסתיימת התפילה יש לאומרו, והיינו משום היתר יציאה מבית הכנסת. וכן יש להסיק מדברי השו"ע²¹ שכתב: "אחר ובא לציון אומר הש"ץ קדיש תתקבל, שנגמרה התפילה, אמנם נהגנו לומר אחר כך השבח הגדול של עלינו לשבח".

18 חלק ב סימן לא.

19 ירח איתנים סימן ח.

20 חלק ב, סימן קט.

21 קלג, א.

משמע שהתפילה נגמרה לפני אמירת עלינו לשבח, ואם כן תפילת עלינו לשבח אינה דין בגמר התפילה.

אולם מהט"ז שראינו משמע שאמירת עלינו לשבח היא דין בגמר התפילה, שהרי לפי דעתו עלינו לשבח הוא סיום התפילה, ותיקנו לומר עלינו לשבח מדיני השיהוי שיש לשהות לאחר התפילה, ובכל תפילה מהתפילות שמתפללים ביום, יש לומר לאחריה עלינו.

וכן דייק הגרי"ד בדברי האריז"ל שהביא המשנ"ב: "צריך לומר עלינו לשבח אחר ג' תפילות ביום" (כלשון המועתק בשערי תשובה סימן רלג ס"ק א), משמע שאמירת עלינו היא חלק מסדר התפילה, ולכן יש לאומרה שלוש פעמים ביום.

לפי המבואר בדברי הב"ח שאמירת עלינו לשבח היא תקנה לומר תפילה ביציאה מבית הכנסת, ביאר הגרי"ד את מנהג החתם סופר שלא לומר עלינו לשבח לאחר מנחה בערב שבת, מכיון שלא יוצאים מבית הכנסת עד לאחר ערבית.

וכן לפי זה ביאר הגרי"ד מדוע אין אומרים עלינו לשבח בתפילות יום הכיפורים, שהרי יושבים כל היום בבית הכנסת, אמנם, כשיוצאים מבית הכנסת לאחר מעריב של מוצאי יום כיפור צריך לומר עלינו לשבח.

אם כן, ראינו מחלוקת האם עלינו לשבח הוא סיום לכל תפילה או סיום ויציאה מבית הכנסת מכלל התפילות. כפי שראינו, במשנ"ב וכן דייק הגרי"ד בשו"ע וברמ"א משמע שמגדירים את אמירת עלינו לשבח כאמירה אחרי סיום כלל התפילות ויציאה מבית הכנסת, לעומת דברי האריז"ל בהם משמע שזהו חלק וסיום של כל תפילה ותפילה.

כיום המנהג הוא לומר עלינו לשבח רק אחרי מוסף ולא אחרי שחרית, כלומר רק בסיום כלל התפילות.

לאור זאת, נראה שאדם היוצא מבית הכנסת, ראוי שיאמר עלינו לשבח קודם צאתו מבית הכנסת, ואם הדבר לא עלה בידו, יאמר זאת בסיום סדרי תפילתו מאוחר יותר. פשוט הדבר, שכאשר עומד להתפלל תפילת מנחה, אין מקום להשלים אמירת עלינו לשבח פעם נוספת. וכן פסק הרב שלמה גורן בשו"ת משיב מלחמה²²: "אמירת עלינו לשבח ושיר של יום, יוכל לומר אחרי כן לכשיתפנה או תוך כדי עמידה על המשמר ומילוי תפקידו הבטחוני".

ט. סיכום

לכתחילה יש להשאר ככל יכולתו בבית הכנסת ולומר ובה לציון בעשרה כפי שכתב השו"ע, ורק בשעת הדחק אפשר לצאת לפני כן.

במקרה כזה, ישלים בעצמו את כל התפילה ביחידות. במקרה והוא נמצא במצב שאינו יכול להשלים את כל התפילה, כגון בסיור מבצעי, ידלג על תחנון, אשרי וובא לציון, מפני שיש שיטות שקטעים אלו נאמרים רק בציבור, וישלים בזמן שימצא שיר של יום ועלינו לשבח. לגבי פיטום הקטרת, לדעת הרמ"א אין לאמרה במצב חירום מפני שאין לו ישוב הדעת, אך לדעת השו"ע לכאורה יוכל לומר אף בעל פה בלי ישוב הדעת גדול.

את קטעי התפילות יוכל להשלים עד הזמנים הבאים:

- תחנון עד תפילת מנחה.
- אשרי וובא לציון לכאורה אין להם גבול, כי עניינם שיאמר אותם במהלך כל היום.
- שיר של יום יאמר ודאי עד מנחה (ולכאורה עד תפילת מנחה בפועל), ואח"כ תלוי הדבר במחלוקת, כפי שמצאנו בתשעה באב שני מנהגים האם לאמרו לפני מנחה או לאחריה.
- פיטום הקטרת ישלים עד זמן מנחה, שנתקנה כנגד הקטרה של שחר, ובמנחה יאמר פיטום הקטרת של מנחה בלבד.
- עלינו לשבח יאמר כשיוצא מבית הכנסת כעבד הנפטר מרבו ומדין שהייה אחר התפילה, ואם לא אמר כשיצא, ישלים עד שבפועל יתפלל מנחה שהרי עניינה ג"כ להכניס אמונה בליבו, להעביר גילולים מין הארץ, ושלא יושפע ממשאו ומתנו עם הגוי.